

ЕПОХА ПОСТПРАВДИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ: ВИТОКИ ТА ПРИЧИНИ

Коркос Ярослав Олександрович,

аспірант

Київського університету імені Бориса Грінченка

ORCID ID: 0000-0002-5718-4053

Статтю присвячено епосі постправди як феномену суспільно-політичного дискурсу та практики, коли правдивість чи хибність фактів та суджень ігнорується. Початок епохи постправди зазвичай пов'язують з 2016 роком, а саме референдумом та процедурою Brexit, виборами президента США (безпосередньо через постать Д. Трампа). Епоха постправди позначає ситуацію, коли політика повністю побудована на брехні, яка не викликає суспільного осуду. Особливістю є прояв цих ознак серед демократичних країн. Використання політики «альтернативних фактів» є частиною державної політики таких авторитарних країн, як Китай, Росія, Білорусь тощо, однак прояв її у демократичному суспільстві є нетиповим.

Філософські витоки епохи постправди полягають у теорії суб'єктивного релятивізму, яка заперечує існування абсолютної, об'єктивної істини й наголошує, що статус істинності залежить від індивідуальних суджень, досвіду та умов культури. У контексті релятивізму наука є лише однією з точок зору на світ, що має однаково силу та впливовість аргументів з релігією, міфами, судженнями та особистісним досвідом пересічної людини. Концепція рівності думок та точок зору переплітається з проблемою меж свободи слова: чи справді у суспільстві мають транслюватись різні думки незалежно від доказів.

Характерними ознаками постправди є: а) ігнорування у повідомленні об'єктивних фактів; б) апеляція до цінностей та переконань особистості; в) використання емоційного тиску для аргументації своєї позиції. Епоха постправди фактично характеризується конструюванням альтернативної реальності, що пов'язано з низкою феноменів: фейк ньюз, акцентний фреймінг, клікбейт, інформаційний хайп, журналістика думок тощо. Обґрунтовано, що виникнення і розвиток епохи постправди зумовлені технологічним, політичним, філософським та інформаційним чинниками. Розглянуто, як епоха постправди впливає на політичну, освітню, наукову та інші сфери, що значно знижує їхню ефективність. Дезінформація як частина постправди є суттєвим викликом для пересічних громадян.

Ключові слова: епоха постправди, популізм, суб'єктивний релятивізм, дезінформація, брехня.

Korkos Yaroslav. The era of post-truth in the modern world: origin and causes

The article is devoted to the era of post-truth as a phenomenon of socio-political discourse and practice, when the truth or falsity of facts and judgments is ignored. The beginning of the post-truth era is usually associated with 2016, namely the referendum and the Brexit procedure, and the US presidential election (due directly to the figure of D. Trump). The post-truth era refers to a situation where politics is completely built on lies that do not arouse public condemnation. The manifestation of these signs among democratic countries is a feature. The use of the policy of "alternative facts" is part of the state policy of such authoritarian countries as China, Russia, Belarus, etc., but its manifestation in a democratic society is atypical.

The philosophical origins of the post-truth era lie in the theory of subjective relativism, which denies the existence of absolute, objective truth and emphasizes that the status of truth depends on individual judgments, experiences, and cultural conditions. In the context of relativism, science is only one point of view on the world, which has the same force and influence of arguments as religion, myths, judgments and personal experience of the average person. The concept of equality of opinions and points of view is intertwined with the problem of the limits of freedom of speech: should society really broadcast different opinions regardless of evidence. Limited or unlimited freedom of speech is the problem?

Characteristic features of post-truth are: a) ignoring objective facts in reporting; b) appealing to the values and beliefs of the individual; c) using emotional pressure to argue one's position. The post-truth era is actually characterized by the construction of an alternative reality, which is associated with a number of phenomena: fake news, accent framing, clickbait, information hype, opinion journalism, etc. It is justified that the emergence and development of the post-truth era is determined by technological, political, philosophical and informational factors. In this article it was reviewed how the post-truth era affects the political, educational, scientific and other spheres, which significantly reduces their effectiveness. The highlighted sentence is not a clear or complete sentence. Disinformation as part of the post-truth is a significant challenge for ordinary citizens.

Key words: post-truth era, populism, subjective relativism, disinformation, lies.

Вступ. Епоха постправди (англ. post-truth) визначається Оксфордським словником як історичні «умови, за яких об'єктивні факти менше впливають на формування суспільної думки, ніж звернення до емоцій та особистих переконань». Через велику кількість згадувань термін «постправда» став словом 2016 року за версією Оксфордського словника англійської мови. Термін отримав широку популярність на тлі референдуму та процедури Brexit, виборів президента США (безпосередньо через постать Д. Трампа) та поширення у різних країнах політичного популізму [39].

Загалом, поняття «епоха постправди» має вузьке та широке значення. У вузькому значенні термін використовується тільки у політичному контексті як «політика постправди» чи «постправдива політика», коли прийняття й аргументація політичних дій будується на сфабрикованих фактах, заздалегідь викривленій інформації, пропаганді тощо. Засоби масової інформації (ЗМІ) стають каналом поширення неправдивої інформації, маніпуляції і вводять суспільство в оману. Як зазначає філософ К. Гігінс, епоха постправди позначає ситуацію, коли політика повністю побудована

на брехні, яка не викликає суспільного осуду. Терпимість суспільства є високою навіть у випадках відвертої політичної брехні та невизнання наукових фактів. Найбільша небезпека полягає у тому, що наука перестає бути основою для ефективної державної політики [26].

У широкому сенсі постправа є філософською концепцією, що унеможлиблює існування об'єктивних стандартів істини. Так, на думку українського філософа В. Волковського, постправа – «такий стан суспільно-політичного дискурсу та практики, коли правдивість чи хибність фактів та суджень ігнорується» [4, с. 90].

Філософські витоки постправи полягають у домінуючій у сьогоденні теорії суб'єктивного релятивізму. Суб'єктивний релятивізм заперечує існування абсолютної, об'єктивної істини й наголошує, що статус істинності залежить від індивідуальних суджень, досвіду та умов культури. У контексті релятивізму наука є лише однією з точок зору на світ, що має однакову силу та впливовість аргументів з релігією, міфами, судженнями та особистісним досвідом пересічної людини [14, с. 902]. Зазначимо, що оцінка різних точок зору як еквівалентних за доказовістю характерна для низького рівня мислення. Відповідно, для більш високого рівня властива орієнтація на доказовість, надійність та особливості отриманих знань [12].

Концепція рівності думок та точок зору переплітається із проблемою меж свободи слова: чи справді у суспільстві мають транслюватись різні думки незалежно від доказів. У зв'язку з цим філософ К. Попер описав парадокс толерантності – логічний парадокс, за яким абсолютна толерантність породжує терпимість до нетерпимості, що породжує її поширення [37]. У розрізі сучасності абсолютна толерантність призводила до функціонування відвертої пропаганди наративів РФ в Україні, ЄС та США, оскільки закриття подібних медіа могло бути сприйняте як цензура. Зокрема, на телеканалі Fox News програма Tucker Carlson tonight транслює російські наративи: тематику біолабораторій, політику невтручання та примирення з Росією тощо [3].

Парадокс толерантності використовують також і до проявів агресії: абсолютна заборона насилля призводить до неможливості запобігти насиллю. Зокрема, Росія, не отримавши жорсткої відповіді в 2014 році на вторгнення та на анексію Криму, на підтримку маріонеткових утворень на Сході України, не тільки не зменшила власні агресивні плани, але й збільшила їх, що призвело до повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 році.

Матеріали та методи. У дослідженні використано загальнонаукові методи: методологічний та теоретичний аналіз, синтез, порівняння та узагальнення.

Результати. Вперше термін «постправа» використав американський драматург Стів Тесич у 1992 році. Активне вживання цього терміна поширилося лише у XXI ст., хоча деякі ознаки епохи постправи спостерігались і раніше [39]. Науковці М. Схеффер, І. Лімпут, Е. Вейнанс і Й. Боллен вважають, що з 1980-х років інтерес суспільства прискорено рухався від колективного до індивідуального, від раціональності до емоційності. Автори проаналізували вживання слів, що належать до раціональної та емоцій-

ної сфери. Вибірку становили мільйони книг іспанською та англійськими мовами з 1850 до 2019 рр. Результати вказують на систематичне зростання в період з 1850 до 1980-х рр. слів, що стосуються раціональності («аналізування», «факти», «результат», «вирішувати» тощо) й поступовий спад частоти трапляння слів, пов'язаних з емоціями та сприйняттям («відчувати», «вірити», «відчуття» тощо). Однак тенденція змінилась на протилежну після 1980-х, а з 2000-х отримала своє прискорення. Науковці наполягають, що природа цього феномена є багатфакторною і пов'язана із суспільними та суспільно-економічними чинниками [36].

На нашу думку, перші ознаки початку відображення епохи постправи у світі можна датувати серединою XX ст., коли низка тоталітарних держав стали машинами пропаганди, які навмисно викривляли дійсність. З одного боку, пропаганда значно збільшилась в об'ємі та отримала інституційний характер. Тобто держави цілеспрямовано займались створенням інформаційного поля навколо самих себе. З іншого – з'являються нові масові ідеології, що несуть специфічні індивідуально-ціннісні смисли та спрямовані на поведінку широких мас задля визначеної цілі. Відповідні інформаційні виклики потребували від пересічних громадян осмислення та критичності.

Найбільш радикально вираженими прикладами нових ідеологій став нацизм та комунізм. Большевики та нацисти прийшли до влади з популістськими лозунгами та закріпили свою владу, використовуючи масовану пропаганду, орієнтовану на некритичність свідомості. У цьому контексті громадянин стикався з пропагандистськими моделями, що описували навколишні проблеми та знаходили ілюзорно прості рішення для ліквідації їх причини: ліквідація класу або певного етносу, реваншизм та світова революція. Проаналізувавши наукові джерела щодо пропаганди цих режимів, окремо наголосимо на широкому використанні евфемізмів для маніпуляції буденною свідомістю громадян. Приклади вказані у таблиці 1 [6; 7].

Таблиця 1
Використання евфемізмів у нацистській Німеччині та Радянському Союзі

Об'єктивна реальність	Евфемізми пропаганди
Масове вбивство євреїв	Остаточне вирішення єврейського питання
Місця масового знищення людей	Концентраційний табір
Депортація	Евакуація
Катування	Посилений допит
Участь у війні	Виконання інтернаціонального обов'язку, введення обмеженого контингенту радянських військ
Партійна диктатура	Диктатура пролетаріату
Голодомор	Продовольчі труднощі
Поразка	Криза

Початок епохи постправди зазвичай пов'язують з 2016 роком, а саме референдумом та процедурою Brexit, виборами президента США (безпосередньо через постать Д. Трампа). Наведемо класичні приклади. Британський політик Б. Джонсон стверджував, що Велика Британія щотижня витрачає 350 мільйонів фунтів на членство у Європейському Союзі. Експерти вважають, що реальна сума майже удвічі менша ніж заявлена [18]. Найбільш ключовою фігурою епохи постправди є американський президент Д. Трамп. За даними The Washington Post Fact Checker, за чотири роки зробив 30 573 неправдивих або оманливих тверджень. Д. Трамп заперечував існування глобального потепління та вважав, що COVID-19 є звичайним грипом тощо. Адміністрація Д. Трампа називала власні неправдиві твердження «альтернативними фактами» [29].

Чим зумовлене вживання терміна «епоха постправди»? По-перше, об'ємом дезінформації. Брехня та маніпуляції у політиці були завжди, однак настільки масована дезінформація, як це було за правління Д. Трампа, не мала місця в історії демократичних країн. По-друге, прояв ознак епохи постправди серед демократичних країн. Використання політики «альтернативних фактів» є частиною державної політики таких авторитарних країн, як Китай, Росія, Білорусь тощо, однак прояв її у демократичному суспільстві є нетиповим. По-третє, толерантністю до брехні у суспільному житті. Політична брехня стала очевидною, однак відсутня політична відповідальність за неї. Ймовірним поясненням цього є саме некритичність пересічних громадян.

Реалізацію ідеї «альтернативних фактів» покладено у фундамент політики Російської Федерації (РФ). Державна політика РФ цілком побудована на відвертій брехні та техніці віддзеркалення, яка полягає у проєктивній поведінці: держава звинувачує опонента у тій поведінці, що притаманна їй самій. РФ звинувачувала США, ЄС та Україну в недемократичності, приписувала цензуру, низьку свободу слова та нацизм, будучи при цьому авторитарною державою з цензурою, високим рівнем ксенофобії та відчуттям первинності нації. Хоча пропаганда РФ є досить низькою за якістю, проте її кількість та мультиканальність являє серйозну загрозу для буденної свідомості. Саме тому на тимчасово окупованих територіях України російська пропаганда вмикалась майже одразу після їх захоплення.

За даними Д. Мартіна та Дж. Шапіро, Росія відповідає за 72% глобальних кампаній дезінформації у світі за період 2013–2018 років [33]. Використовуючи хакерські та дезінформаційні кампанії, у сучасному вигляді Росія становить небезпеку для значної кількості країн. Зокрема, Австралія та Європейський Союз звинуватили Росію та Китай у масштабних кампаніях дезінформації під час пандемії COVID-19 [34]. Інструментами впливу для Росії є міжнародні телеканали «Russia Today» та «Sputnik», богоферми, підкуп ЗМІ та чиновників у певній країні [32]. Впливаючи на свідомість громадян демократичних країн через ці ресурси, Росія має здатність дестаблізувати політичну ситуацію у цих суспільствах.

Боротьба з дезінформацією РФ у світі почалась лише після повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Одним з перших кроків стала заборона телеканалу «Russia Today» у ЄС та блокування всіх державних телеканалів на сервісі YouTube по всьому світі [11; 20].

Реакція пропаганди на факти, що не вигідні для неї, відбувається за заданим шаблоном. Журналіст М. Накі вказує, що пропаганда РФ спочатку породжує сумнів в офіційній версії, шукаючи надумані протиріччя. Після цього пропаганда створює множинність версій, як «насправді» відбулась подія, імітуючи критичність у системі свідомості. Основна мета – інформаційно переважити глядача численними хибними версіями для формування необхідного пропаганді фону та зниження мотивації пошуку об'єктивних даних. На цьому етапі створюються теорії змови, які шукають тих, кому це було вигідно. На думку журналіста, останній етап включає у себе «компромісну версію» дійсності з очевидним проросійським наративом. Така модель впливу значно знижує мотивацію та здатність до дійсної критичності буденної свідомості через те, що інформаційне поле майже повністю заповнене дезінформацією. Навпаки, може сформуватись ілюзорна критичність у сприйнятті інформації через імітацію аналізу інформації, що майже повністю складається з неправди.

Варто зазначити, що російська пропаганда перейняла ідею Й. Гебельса, що брехня, повторена тисячу разів, стає правдою. Тому пропаганда РФ охоплює увесь інформаційний спектр: від газет та телебачення до Інтернету та зарубіжних експертів. Канонічно Російська Федерація як тоталітарні держави минулого створила власну новомову, активно використовуючи евфемізми. Згідно з нашими спостереженнями риторики російських ЗМІ, наведемо приклади використання деяких евфемізмів у таблиці 2.

Таблиця 2

Використання евфемізмів у засобах масової інформації Російської Федерації

Об'єктивна реальність	Евфемізми пропаганди
Війна	Спецоперація
Вибух	рос. Хлопок
Пожежа	Задимлення
Затоплення	Підтоплення
Економічний спад	Негативне зростання, розвиток з негативною динамікою
Інфляція	Корекція цін
Звільнення	рос. Освобождение
Захоплення територій	Звільнення територій
Скорочення	Оптимізація
Авіакатастрофа	Жорстка посадка
Затонув	Занурився у воду
Відступ	Деескалація, заплановане перегрупування, кардинальне скорочення наступу
Депортація	Біженці
Зіткнення	Зближення, дотик
Цензура	Фільтрація інформації
Підвищення пенсійного віку	Пенсійний законопроект, закон про вдосконалення пенсійної системи

Таким чином, пропаганда РФ є радикальним проявом епохи постправди у світі, що використовує некритичність свідомості та впливає на неї серед громадян РФ та інших держав.

На нашу думку, українське суспільство переживає епоху постправди, що підтверджується низкою доказів. По-перше, українська політика є політикою домінуючого популізму. Зокрема, президенти П. Порошенко й В. Зеленський приходили до влади з максимально популістськими обіцянками без пояснення реальних механізмів для досягнення цілей: курс долара – 12 гривень, боротьба з корупцією, закінчення війни або двотижнева антитерористична операція на Сході країни тощо [9].

По-друге, підміна понять «пропаганда» та «плюралізм думок». Мається на увазі досить тривала робота пропагандистських ЗМІ з російським нарративом в Україні («Zik», «NewsOne», «112» тощо). За даними Київського міжнародного інституту соціології, лише 34,6% респондентів вважали заборону цих ЗМІ необхідним кроком, тоді як 40,8%, навпаки, вважали цей крок помилковим [10]. Ці дані вказують, що значна частина українців підтримує маніпулятивне твердження, що плюралізм думок та свобода слова включають існування навіть відверто пропагандистських ЗМІ. Відповідно до цієї логіки кожна думка має право на існування у суспільному дискурсі, без врахування її доказової бази.

По-третє, вплив російської пропаганди на настрої та погляди громадян. Засоби російської пропаганди насамперед включають використання емоційних маніпуляцій та відвертої брехні. За результатами парламентських виборів 2019 року, партія ОПЗЖ набрала 13% голосів виборців, ставши другою партією за чисельністю у Верховній Раді. Це вказує, що до широкомасштабної війни проросійські погляди у суспільстві мали певну підтримку. Таким чином, свідомість громадян України перебуває у соціально-політичних та філософсько-сміслових умовах епохи постправди.

На наш погляд, виникнення і розвиток епохи постправди зумовлені сукупністю таких чинників, як:

а) технологічний – передбачає використання спеціальних засобів для поширення інформації для постійного впливу на численну аудиторію, можливість різнобічно подавати інформацію через пресу (газети, журнали, книги), радіо, телебачення, Інтернет, кінематограф, звукозаписи та відеозаписи, відеотекст, теле-текст, рекламні щити тощо;

б) політичний – зростання політичного популізму, впливу лівих та ультраправих політичних течій у світі, загальна тенденція до лібералізації у світі;

в) філософський – включає філософію постмодерну (суб'єктивного релятивізму) як парадигму відносності істини й особливості постіндустріального суспільства, де потреба в знаннях та інформації є провідною. У постіндустріальному суспільстві інформація постає як цінність, а основною діяльністю є її створення. Так, підтвердження цього постулату є збільшення значення вищої освіти та кількості людей, що її отримують [5];

г) інформаційний – швидкий ріст кількості інформації у світі, що пов'язаний з часовими та когнітив-

ними обмеженнями у її переробці для людини. Отже, зміст епохи постправди не є новим для людства, однак сукупність вищезазначених чинників (особливо розвиток технічних засобів) зумовили її широке поширення та зміну суспільного дискурсу.

Найбільш поширеними критеріями визначення постправди є: а) ігнорування у повідомленні об'єктивних фактів; б) апеляція до цінностей та переконань особистості; в) використання емоційного тиску для аргументації своєї позиції [2, с. 40].

Виходячи з цих критеріїв, епоха постправди фактично характеризується конструюванням альтернативної реальності, що пов'язано з низкою феноменів: фейк ньюз, акцентний фреймінг, клікбейт, інформаційний хайп, журналістика думок тощо. Послідовно розкриємо ці поняття.

Фейк ньюз (англ. *fake news*) – неправдива або оманлива інформація, що позиціонується як новини. Німецькі науковці T. Quandt, L. Frischlich S. Voberg і T. Schatto-Eckrodt виділяють методи створення фейк ньюз та причини їх виникнення. До методів учені відносять: а) введення в оману (проте використовуючи фактично правдиву інформацію); б) часткове додавання неправдивої або видалення частини релевантної інформації; в) цілковите фабрикування новини (повна відсутність фактичної основи). Причинами фейкових новин можуть стати: випадкові помилки, недбала робота автора, редактора або запланована маніпуляція [22]. N. Vasu, B. Ang, Terri-Anne-Te та інші виділяють 5 типів фейкових новин:

I тип – брехня та чулки, які навмисно поширюються з метою підризу національної безпеки та можуть бути частиною фінансованих іншими державами кампаній з дезінформації. Зокрема, за час гібридної та з початком повномасштабної війни Російська Федерація постійно інформаційно атакувала Україну, зосереджуючись на дискредитації ЗСУ, політичного керівництва та підризу роботи державних організацій, банків, електромереж тощо.

II тип – брехня та чулки, що поширюються як частина політичної програми групою всередині країни, які базується на ідеологічній упередженості в інтерпретації різних фактів. Наприклад, народний депутат О. Гончаренко вказав, що безробіття в Україні у 2020 р. порівняно з 2018 р. збільшилось удвічі. За даними Державної служби статистики України, у 2018 р. рівень безробіття становив 8,8%, а у 2020 р. – 9,5%, тобто безробіття збільшилось на 16%, а не на 200% [8]. Іншим прикладом може слугувати існування ботоферм в Україні та використання їх у політтехнологічних програмах.

III тип – брехня та чулки, що поширюються без широкої політичної мети, без зловмисного наміру та досягають вірусного розповсюдження. За даними опитування USAID-INTERNEWS, 49% українців вважали, що побічні ефекти від вакцини небезпечніші за сам коронавірус [27].

IV тип – брехня, що використовується у пародіях, сатири або в гумористичних творах.

V тип – поширення брехні з метою отримання фінансової вигоди [23].

Опитування USAID-INTERNEWS «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2019 р.» показує, що для пересічних респондентів ознаками фейкової новини є:

- заголовок, який спрямований на емоції, шок, скандал;
- брак посилань на джерела;
- перевірка новини через пошуковий запит – якщо новина має мало згадувань, то вона скоріш за все фейкова;
- маловідоме джерело [27].

Акцентний фреймінг – це маніпуляційний прийом, що полягає у сфокусованому висвітленні певної сторони події, як правило, позитивної або негативної, та ігноруванні фактів, які не релевантні цій події.

Клікбейт (*англ.* click – клацання, bait – наживка) – статті, фотографії тощо в Інтернеті, які мають на меті привернути увагу та захопити людей натискати посилання на певні вебсайти [19]. Зазвичай клікбейт дослідники оцінюють як негативне явище, що за рахунок яскравих (оманливих) заголовків стимулює звернення уваги на матеріал, що часто не являє собою інформаційної цінності.

Інформаційний хайп характеризується створенням інформаційного шуму швидкими повідомленнями, реакціями від ненадійного джерела інформації. Часто інформаційний хайп використовують для зміни суспільного дискурсу з проблеми, що є актуальною й важливою, на емоційну, морально-етично забарвлену.

Журналістика думки – це спосіб подання матеріалу з інтерпретацією фактів, тобто з готовою оцінкою подій, що відбулись. Поширення журналістської думки призвело до збільшення інтересу до експертного погляду на ситуацію, що часто може не мати інформаційної цінності. Особлива увага до експертної думки часто невиправдана, оскільки в ієрархії доказів у науці вона займає найнижчу сходинку.

Епоха постправди впливає на науковий та освітній процеси. Зокрема, у Великій Британії, США, Росії та інших країнах з певною частотою виникають суспільні дискусії щодо викладання теорії розумного задуму як альтернативної та еквівалентної теоріям Великого вибуху та синтетичної теорії еволюції. У галузі практичної психології є ціла низка сумнівних уявлень та психологічних практик, що не мають доказової бази, однак використовуються психологами й популярні серед їхніх клієнтів [13]. Наприклад, статус проєктивних методів, що часто використовуються в Україні, є сумнівним. Науковці S. Lilienfeld, J. Wood та H. Garb проаналізували психометричні характеристики тесту Роршаха, тематичного апперцептивного тесту й методики рисунку людини, та дійшли висновку щодо їх низької валідності, надійності й корисності для психодіагностики [31]. Інший приклад – тест Люшера, що за опитуванням 2006 року, яке було спрямоване на встановлення наукового консенсусу дискредитованих психологічних терапій та тестів, отримав найвищий бал серед усіх інших тестів [35]. Вищезазначені приклади вказують на вплив філософії суб'єктивного релятивізму у знеціненні значущості знання.

Епоха постправди посилює кризу відтворення наукових досліджень, що відображається у вигляді появи фейкових досліджень, маніпулятивних стратегій та погоні за підтвердженням нових сенсаційних гіпотез. Наведемо приклади.

У 2011 році вчений Д. Бем опублікував в авторитетному журналі «Journal of Personality and Social Psychology» (JPSP) наукову статтю «Відчуваючи майбутнє: експериментальне підтвердження аномального ретроактивного впливу на пізнання та почуття», котра базувалась на даних 9 експериментів й підтверджувала наявність у людей здатності передбачати випадкові події у своєму житті. Після перевірки реплікації парapsихологічного дослідження трьома незалежними групами виявилось, що ефект не відтворюється. Дослідницькі групи об'єднали експериментальний матеріал і написали статтю, однак її публікація виявилась складною. Вченим відмовили у публікації в «JPSP», «Science» та «Psychological Science», які повідомили, що не публікують прямі реплікації. Далі стаття потрапила у «The British Journal», однак після рецензування також отримала відмову у публікації. Іронічним чином Д. Бем був одним з рецензентів. Нарешті, стаття вийшла друком у «PLoS ONE», що публікує статті незалежно від їх новизни [40].

До речі, Д. Бем продовжив власні дослідження й у співавторстві з П. Трессольді, Т. Рабейроном та М. Даганом провів системний огляд з мета-аналізом 90 експериментів, що були присвячені передбаченню майбутнього, і підтвердив цей феномен [24]. Як зазначають критики, автор мав явний конфлікт інтересів, тому у мета-аналізі представлені його власні дослідження, що мають ефект, який дорівнює або перевищує ефект усього мета-аналізу. Фактично мета-аналіз є нерепрезентативним, коли висвітлює вигідні та нівелює небажані дослідження [30].

Дж. Вінтер і Д. Дону виявили, що упродовж 1990–2013 років відсоток робіт зі статистичними значеннями у діапазоні 0,041–0,049 збільшився більше, ніж у діапазонах 0,051–0,059, що вказує на те, що сумнівні стратегії дослідників стали частіше використовувати за останні 25 років [38].

У разі повторення 53 інноваційних досліджень у галузі клінічної онкології відтворити оригінальний результат вдалось лише у 6 дослідженнях (11%), реплікація 18 економічних досліджень, опублікованих з 2011 по 2014 рік, виявила відтворюваність лише 11 досліджень (61%), за середнього розміру ефекту реплікації 66% від оригінального дослідження [17; 21]. Науковець Дж. Іоаннідіс відібрав 49 високоцитованих досліджень у галузі медицини, де у 45 випадках клінічне втручання було ефективним. Як виявив учений, з них 7 досліджень (16%) мали провальну реплікацію, ще 7 наукових робіт (16%) мали значно завищений розмір ефекту, ніж у повторних дослідженнях, 20 наукових результатів (44%) було відтворено, решта – 11 досліджень (24%) не мали реплікації [28].

Журнал «Nature» за допомогою короткої онлайн-анкети опитав 1576 дослідників щодо відтворюваності

досліджень у їх галузях. За даними журналу, більше 70% учених не змогли відтворити дослідження іншого вченого, 50% не змогли повторно відтворити власні експерименти, проте лише менше 20% респондентів вказали, що з ними зв'язувався інший дослідник, що не зміг відтворити їхні результати. Більшість учених визнають існування кризи відтворення: 52% опитаних вважають, що існує значна криза відтворення, 38% – криза є незначною, 3% – кризи не існує і 7% – не знають [151]. Отже, криза відтворення наукових досліджень є частковим проявом знецінення істини.

Засилля псевдонауки та теорій змови у суспільному житті є одним з наслідків філософії суб'єктивного релятивізму. Як зазначає Боб Бразертон: «Згідно з опитуваннями, що проводились в останнє десятиліття, близько половини американців вважають, що їхній уряд, мабуть, приховує правду про терористичні акти 11 вересня. Майже 40% опитаних підозрюють, що зміна клімату – навмисна вигадка учених. Близько третини вірять, що уряд, швидше за все, приховує докази появи інопланетян» [1, с. 9]. Таким чином, завдання психології як науки в епоху постправди полягає у формуванні та популяризації інструментів, які допоможуть відрізнити обґрунтовану думку або факт від сфабрикованих чи помилкових [25].

У цьому контексті значним чинником у протидії брехні є освіта. С. Барзілай та К. Чінн зазначають, що освітяни виділяють чотири конкуруючі точки зору на феномен постправди. Перша – незнання, як отримати знання, що припускає відсутність необхідних знань та навичок для аналізу інформації. Для подолання дезінформованості людині треба лише мати епістемологічні інструменти для пізнання. Цю концепцію розглядають як оптимістично-раціональну, оскільки вона приписує людині суцільну раціональність.

Друга – епоха постправди є наслідком когнітивних викривлень та помилок у природі людини. Відповідно, це призводить до упередженого сприйняття інформації та формування нерелевантних суджень. Перший та дру-

гий підходи піддаються критиці, оскільки вони вважають людину, за замовчуванням, як мотивовану на отримання об'єктивної та безпристрасної інформації.

Третій підхід визначає причину постправди у недостатній схильності до виявлення істини. Це проявляється як проблема вмотивованості. З одного боку, особистісні, ідеологічні або політичні переконання можуть мотивувати до заангажованої позиції. З іншого – відмова від пошуку через зневіру у можливості знайти правду серед дезінформації.

Останній – неприйнятність інструментів пошуку істини. Частина студентів може мати «альтернативні» епістемологічні методи й не визнавати цінність певного методу, методології та ієрархії доказів у науці. У найширшому розумінні наука є також лише одним зі способів пізнання, опису та прогнозування світу [16].

На особистісному рівні протидія брехні полягає у інформаційній гігієні, медіаграмотності та критичному мисленні. Ці процеси забезпечують збір, фільтрацію, аналіз і підвищують імовірність отримання об'єктивної інформації.

Висновки. Епоха постправди являє собою такі історичні умови, за яких об'єктивні факти менше впливають на формування суспільної думки, ніж звернення до емоцій та особистих переконань. Філософські витоки полягають у теорії суб'єктивного релятивізму, яка заперечує існування абсолютної, об'єктивної істини й наголошує, що статус істинності залежить від індивідуальних суджень, досвіду та умов культури. Характерними ознаками постправди є: а) ігнорування у повідомленні об'єктивних фактів; б) апеляція до цінностей та переконань особистості; в) використання емоційного тиску для аргументації своєї позиції. Виникнення й розвиток епохи постправди зумовлені технологічним, політичним, філософським та інформаційним чинниками. Епоха постправди впливає на політичну, освітню, наукову та інші сфери, що значно знижує їхню ефективність. Дезінформація як частина постправди є суттєвим викликом для пересічних громадян.

Література:

1. Бразертон Р. Недоверчивые умы: чем нас привлекают теории заговоров. Альпина нон-фикшн, 2017. 352 с.
2. Бунеева К. Фейк у контексті комунікативних практик. *Гуманітарний корпус*. 2022. № 43. С. 39–42.
3. Буцко Д. Американський Соловйов: які міфи про Україну поширює ведучий Fox News Тейкер Карлсон. *Detector.media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/200288/2022-06-20-amerykanskyu-solovyov-yakify-pro-ukrainu-poshyguye-veduchyuy-fox-news-taker-karlson/> (дата звернення: 01.02.2023).
4. Волковський В. Доля філософії в епоху постправди: слуга короля чи клоун на агорі. *Україна модерна*. 2019. № 26. С. 88–98.
5. Кальницький Е.А. Концепція постіндустріального суспільства Деніела Белла як підґрунтя формування концепцій інформаційного суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». 2013. № 5. С. 137–142.
6. Клемперер В. ЛТІ. Язык Третьего рейха: записная книжка филолога. Прогресс-Традиция, 1998.
7. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ : Кліо, 2017. 240 с.
8. Рівень безробіття в Україні (2020). *Мінфін*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/2020/> (дата звернення: 01.02.2023).
9. Рогожа М. Популізм в українській політичній культурі. *Українські культурологічні студії*. 2020. Т. 2, № 7. С. 50–60. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20167> (дата звернення: 01.02.2023).
10. Ставлення до заборони каналів «112», «ZIK» і «NewsOne»: результати телефонного опитування, проведеного 5–7 лютого 2021 року. *KMIC*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1006&page=1> (дата звернення: 01.02.2023).

11. У Євросоюзі заборонили мовлення російських ЗМІ «Russia today» та «Sputnik». *Суспільне новини*. URL: <https://susplilne.media/212980-es-terminovo-vvodit-sankcii-proti-derzavnih-zmi-sputnik-i-rtrussia-today/> (дата звернення: 01.02.2023).
12. Халперн Д. Психология критического мышления. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 505 с.
13. 50 great myths of popular psychology: shattering widespread misconceptions about human behavior / S. Lilienfeld et al. John Wiley & Sons, 2011. 352 p.
14. APA dictionary of psychology. 2nd ed. / ed. by G.R. VandenBos. Washington : American Psychological Association, 2015. URL: <https://doi.org/10.1037/14646-000> (дата звернення: 01.02.2023).
15. Baker M. 1.500 scientists lift the lid on reproducibility. *Nature*. 2016. Vol. 533. No. 7604. P. 452–454. URL: <https://doi.org/10.1038/533452a> (дата звернення: 01.02.2023).
16. Barzilai S., Chinn C.A. A review of educational responses to the “post-truth” condition: four lenses on “post-truth” problems. *Educational psychologist*. 2020. Vol. 55. No. 3. P. 107–119. URL: <https://doi.org/10.1080/00461520.2020.1786388> (дата звернення: 02.02.2023).
17. Begley C.G., Ellis L.M. Raise standards for preclinical cancer research. *Nature*. 2012. Vol. 483. No. 7391. P. 531–533. URL: <https://doi.org/10.1038/483531a> (дата звернення: 01.02.2023).
18. Boris Johnson: does his £350m a week brexit claim add up? *BBC News*. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-41306354> (дата звернення: 01.02.2023).
19. Clickbait. *Cambridge Dictionary*. URL: (дата звернення: 01.02.2023).
20. Detector.media. YouTube заблокував російські канали RT та Sputnik по всій Європі. *Detector.media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/197062/2022-03-01-youtube-zablokuvav-rosiyski-kanaly-rt-ta-sputnik-po-vsiv-ievropi/> (дата звернення: 01.02.2023).
21. Evaluating replicability of laboratory experiments in economics / C.F. Camerer et al. *Science*. 2016. Vol. 351. No. 6280. P. 1433–1436. URL: <https://doi.org/10.1126/science.aaf0918> (дата звернення: 01.02.2023).
22. Fake news / T. Quandt et al. *The international encyclopedia of journalism studies online*. URL: <https://doi.org/10.1002/9781118841570.iejso128> (дата звернення: 01.02.2023).
23. Fake news: national security in the post-truth era / N. Vasu et al. S. Rajaratnam School of International Studies, 2018. 32 p.
24. Feeling the future: a meta-analysis of 90 experiments on the anomalous anticipation of random future events / D. Bem et al. *F1000Research*. 2016. Vol. 4. P. 1188. URL: <https://doi.org/10.12688/f1000research.7177.2> (дата звернення: 01.02.2023).
25. Glăveanu V. P. Psychology in the post-truth era. *Europe's journal of psychology*. 2017. Vol. 13. No. 3. P. 375–377. URL: <https://doi.org/10.5964/ejop.v13i3.1509> (дата звернення: 02.02.2023).
26. Higgins K. Post-truth: a guide for the perplexed. *Nature*. 2016. Vol. 540. No. 7631. P. 9. URL: <https://www.nature.com/articles/540009a> (дата звернення: 01.02.2023).
27. Internews. Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2019 р. *Детектор медіа*. URL: <https://detector.media/infospace/article/171769/2019-10-22-stavlennya-naselennya-do-zmi-ta-spozhyvannya-riznykh-tyriv-media-u-2019-r/> (дата звернення: 01.02.2023).
28. Ioannidis J.P.A. Contradicted and initially stronger effects in highly cited clinical research. *ACC current journal review*. 2005. Vol. 14. No. 10. P. 6. URL: <https://doi.org/10.1016/j.accreview.2005.09.021> (дата звернення: 01.02.2023).
29. Kelly M., Rizzo S., Kessler G. Trump's false or misleading claims total 30.573 over 4 years. *The Washington Post*. URL: <https://www.washingtonpost.com/politics/2021/01/24/trumps-false-or-misleading-claims-total-30573-over-four-years/> (дата звернення: 01.02.2023).
30. Lakens D., Hilgard J., Staaks J. On the reproducibility of meta-analyses: six practical recommendations. *BMC psychology*. 2016. Vol. 4. No. 1. URL: <https://doi.org/10.1186/s40359-016-0126-3> (дата звернення: 01.02.2023).
31. Lilienfeld S.O., Wood J.M., Garb H.N. The scientific status of projective techniques. *Psychological science in the public interest*. 2000. Vol. 1. No. 2. P. 27–66. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1111/1529-1006.002> (дата звернення: 01.02.2023).
32. Lysenko V., Brooks C. Russian information troops, disinformation, and democracy. *First monday*. 2018. URL: <https://doi.org/10.5210/fm.v22i5.8176> (дата звернення: 01.02.2023).
33. Martin D.A., Shapiro J.N. Trends in online foreign influence efforts. *Princeton university*. 2019.
34. MediaSapiens. ЄС вважає Росію та Китай причетними до кампанії дезінформації про COVID-19. *ms.detector.media*. URL: [https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/24851/2020-06-11-ies-vvazhaie-rosiyu-ta-kytai-prychetnymu-do-kampanii-dezinformatsii-pro-covid-19/](https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/24851/2020-06-11-ies-vvazhaie-rosiyu-ta-kytay-prychetnymu-do-kampanii-dezinformatsii-pro-covid-19/) (дата звернення: 01.02.2023).
35. Norcross J.C., Koocher G.P., Garofalo A. Discredited psychological treatments and tests: A Delphi poll. *Professional psychology: research and practice*. 2006. Vol. 37. No. 5. P. 515–522. URL: <https://psycnet.apa.org/doi/landing?doi=10.1037/0735-7028.37.5.515> (дата звернення: 01.02.2023).
36. The rise and fall of rationality in language / M. Scheffer et al. *Proceedings of the national academy of sciences*. 2021. Vol. 118. No. 51. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.2107848118> (дата звернення: 01.02.2023).
37. Toleration. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/toleration/#ConTolPar> (дата звернення: 01.02.2023).
38. Winter D., Dodou D. A surge of p-values between 0.041 and 0.049 in recent decades (but negative results are increasing rapidly too). *Peer J*. 2015. No. 3. e733. URL: <https://peerj.com/articles/733/#supp-2> (дата звернення: 01.02.2023).

39. Word of the year 2016 is... English Oxford Living Dictionaries. URL: <https://web.archive.org/web/20161116101017/https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016> (дата звернення: 01.02.2023).

40. Yong E. Replication studies: bad copy. *Nature*. 2012. Vol. 485. No. 7398. P. 298–300. URL: <https://doi.org/10.1038/485298a> (дата звернення: 01.02.2023).

References:

1. Brotherton, R. (2017). *Nedoverchivie umi: chem nas privlekayut teorii zagovorov* [Suspicious Minds: Why We Believe Conspiracy Theories]. Alpina non-fiction. 352 s. [in Russian].
2. Bunieieva, K. (2022). Feik u konteksti komunikatyvnykh praktyk [Fake in the context of communicative practices]. *Humanitarnyi korpus*, (43), pp. 39–42 [in Ukrainian].
3. Butsko, D. (2022). Amerykanskiy Soloviov: yaki mify pro Ukrainu poshyriue veduchy Fox News Taker Karlson [American Solovyov. What myths about Ukraine are spread by Fox News anchor Tucker Carlson]. *Detector media*. Retrieved from: <https://detector.media/infospace/article/200288/2022-06-20-amerykanskyy-solovyov-yaki-mify-pro-ukrainu-poshyryue-veduchy-fox-news-taker-karlson/> [in Ukrainian].
4. Volkovskiy, V. (2019). Dolia filosofii v epokhu postpravdy: Sluha korolia chy kloun na ahori [The fate of philosophy in the post-truth era]. *Ukraina moderna*, (26), pp. 88–98 [in Ukrainian].
5. Kalnytskyi, E.A. (2013). Kontsepsiia postindustrialnogo suspilstva Deniela Bella yak pidgruntia formuvannya kontsepsiï informatsiinoho suspilstva [Daniel Bell's concept of post-industrial society as a basis for the formation of information society concepts]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Seriia: filozofii, filozofii prava, politolohiia, sotsiolohiia*, (5), pp. 137–142 [in Ukrainian].
6. Klemperer, V. (1998). *LTI. Iazyk Tretogo reikha: Zapisnaia knizhka filologa* [LTI. The Language of the Third Reich: A Philologists Notebook]. Progress-Traditsiia [in Russian].
7. Masenko, L. (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu* [The language of Soviet totalitarianism]. Klio. 240 s. [in Ukrainian].
8. Riven bezrobittia v Ukraini [Unemployment rate in Ukraine] (2020). Minfin. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/2020/> [in Ukrainian].
9. Rohozha, M. (2020). Populizm v ukrainskii politychnii kulturi [Populism in Ukrainian political culture]. *Ukrainski kulturolohichni studii*, 2(7), pp. 50–60. Retrieved from: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20167> [in Ukrainian].
10. *Stavlennia do zaborony kanaliv «112», «ZIK» i «NewsOne»: Rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 5–7 liutoho 2021 roku* [Attitudes towards banning channels “112”, “ZIK” and “NewsOne”: results of a telephone survey on February 5–7, 2021]. KMIC. Retrieved from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1006&page=1> (Last accessed: 01.02.2023) [in Ukrainian].
11. U Yevrosoiuzi zaboronyly movlennia rosiiskykh ZMI RT «Russia Today» ta «Sputnik» [The European Union banned the broadcasting of the Russian mass media RT “Russia today” and “Sputnik”]. *Suspilne novyny*. Retrieved from: <https://suspilne.media/212980-es-terminovo-vvodit-sankcii-proti-derzavnih-zmi-sputnik-i-rtrussia-today/> (Last accessed: 01.02.2023) [in Ukrainian].
12. Halpern, D. (2013). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. Psychology Press.
13. Lilienfeld, S., Lynn, S., Ruscio, J., & Beyerstein, B. (2011). *50 great myths of popular psychology: Shattering widespread misconceptions about human behavior*. John Wiley & Sons.
14. VandenBos, G.R. (Ed.). (2015). *APA dictionary of psychology*. 2nd ed. American Psychological Association. Retrieved from: <https://doi.org/10.1037/14646-000>.
15. Baker, M. (2016). 1.500 scientists lift the lid on reproducibility. *Nature*, 533(7604), 452–454. Retrieved from: <https://doi.org/10.1038/533452a>.
16. Barzilai, S., Chinn, C.A. (2020). A review of educational responses to the “post-truth” condition: Four lenses on “post-truth” problems. *Educational Psychologist*, 55(3), 107–119. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/00461520.2020.1786388>.
17. Begley, C.G., Ellis, L.M. (2012). Raise standards for preclinical cancer research. *Nature*, 483(7391), 531–533. Retrieved from: <https://doi.org/10.1038/483531a>.
18. *Boris Johnson: Does his £350m a week brexit claim add up?* (2017, September 18). BBC News. Retrieved from: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-41306354>.
19. *Clickbait*. (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved from: <https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/clickbait>.
20. *Detector media*. (2022, March 1). *YouTube has blocked Russian channels RT “Russia Today” and “Sputnik” across Europe*. Retrieved from: <https://detector.media/infospace/article/197062/2022-03-01-youtube-zablokuvav-rosiyski-kanaly-rt-ta-sputnik-po-vsii-ievropi/> [in Ukrainian].
21. Camerer, C.F., Dreber, A., Forsell, E., Ho, T.H., Huber, J., Johannesson, M., Kirchler, M., Almenberg, J., Altmejd, A., Chan, T., Heikensten, E., Holzmeister, F., Imai, T., Isaksson, S., Nave, G., Pfeiffer, T., Razen, M., & Wu, H. (2016). Evaluating replicability of laboratory experiments in economics. *Science*, 351(6280), 1433–1436. Retrieved from: <https://doi.org/10.1126/science.aaf0918>.
22. Quandt, T., Frischlich, L., Boberg, S., & Schatto-Eckrodt, T. (n.d.). Fake news. *The International Encyclopedia of Journalism Studies Online*. Retrieved from: <https://doi.org/10.1002/9781118841570.iejs0128>.
23. Vasu, N., Ang, B., Terri-Anne-Teo, Jayakumar, S., Faizal, M., & Ahuja, J. (2018). *Fake news: National security in the post-truth era*. S. Rajaratnam School of International Studies.

24. Bem, D., Tressoldi, P.E., Rabeyron, T., & Duggan, M. (2016). Feeling the future: A meta-analysis of 90 experiments on the anomalous anticipation of random future events. *F1000Research*, 4, 1188. Retrieved from: <https://doi.org/10.12688/f1000research.7177.2>.
25. Glăveanu, V.P. (2017). Psychology in the post-truth era. *Europe's Journal of Psychology*, 13(3), 375–377. Retrieved from: <https://doi.org/10.5964/ejop.v13i3.1509>.
26. Higgins, K. (2016). Post-truth: A guide for the perplexed. *Nature*, 540(7631), 9. Retrieved from: <https://www.nature.com/articles/540009a>.
27. Internews. (2019, August). *Stavlennia naselelnia do ZMI ta spozhyvannia riznykh typiv media u 2019 r* [The population's attitude towards mass media and consumption of different types of media in 2019]. Detector media. Retrieved from: <https://detector.media/infospace/article/171769/2019-10-22-stavlennia-naselelnia-do-zmi-ta-spozhyvannia-riznykh-typiv-media-u-2019-r/> [in Ukrainian].
28. Ioannidis, J.P.A. (2005). Contradicted and initially stronger effects in highly cited clinical research. *ACC Current Journal Review*, 14(10), 6. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.accreview.2005.09.021>.
29. Kelly, M., Rizzo, S., & Kessler, G. (2021, January 24). *Trump's false or misleading claims total 30.573 over 4 years*. The Washington Post. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/politics/2021/01/24/trumps-false-or-misleading-claims-total-30573-over-four-years/>.
30. Lakens, D., Hilgard, J., & Staaks, J. (2016). On the reproducibility of meta-analyses: Six practical recommendations. *BMC Psychology*, 4(1). Retrieved from: <https://doi.org/10.1186/s40359-016-0126-3>.
31. Lilienfeld, S.O., Wood, J.M., & Garb, H.N. (2000). The scientific status of projective techniques. *Psychological Science in the Public Interest*, 1(2), 27–66. Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1111/1529-1006.002>.
32. Lysenko, V., & Brooks, C. (2018). Russian information troops, disinformation, and democracy. *First Monday*, 23(5). Retrieved from: <https://doi.org/10.5210/fm.v22i5.8176>.
33. Martin, D.A., & Shapiro, J.N. (2019). Trends in online foreign influence efforts. *Princeton University*.
34. MediaSapiens. (2020, June 11). *YeS vvazhaie Rosiiu ta Kytai prychetnymy do kampanii dezinformatsii pro COVID-19* [The EU considers Russia and China involved in the disinformation campaign about COVID-19]. Detector media. Retrieved from: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/24851/2020-06-11-ies-vvazhaie-rosiyu-ta-kytay-prychetnymy-do-kampanii-dezinformatsii-pro-covid-19/> [in Ukrainian].
35. Norcross, J.C., Koocher, G.P., & Garofalo, A. (2006). Discredited psychological treatments and tests: A Delphi poll. *Professional Psychology: Research and Practice*, 37(5), 515–522. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/doiLandin g?doi=10.1037/0735-7028.37.5.515>.
36. Scheffer, M., van de Leemput, I., Weinans, E., & Bollen, J. (2021). The rise and fall of rationality in language. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(51). Retrieved from: <https://doi.org/10.1073/pnas.2107848118>.
37. *Toleration*. (2017, July 12). Stanford Encyclopedia of Philosophy. Retrieved from: <https://plato.stanford.edu/entries/toleration/#ConTolPar>.
38. Winter, D., & Dodou, D. (2015). A surge of p-values between 0.041 and 0.049 in recent decades (but negative results are increasing rapidly too). *Peer J*, (3), Article e733. Retrieved from: <https://peerj.com/articles/733/#supp-2>.
39. *Word of the year 2016 is...* (n.d.). English Oxford Living Dictionaries. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20161116101017/https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>.
40. Yong, E. (2012). Replication studies: Bad copy. *Nature*, 485(7398), 298–300. Retrieved from: <https://doi.org/10.1038/485298a>.